

**ИТАЛИАНСКАТА КНИГА *THEATRUM POLITICUM*
НА АМБРОДЖО МАРЛИАНИ И НЕЙНАТА ВРЪЗКА
СЪС СОФРОНИЕВИТЕ ПРЕВОДНИ ТВОРБИ
*ГРАЖДАНСКОЕ ПОЗОРИЩЕ И ФИЛОСОФСКИЯ МУДРОСТИ***

Роберто Адинолфи
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE ITALIAN BOOK *THEATRUM POLITICUM* BY AMBROGIO
MARLIANI AND ITS RELATIONSHIP WITH SOPHRONIUS'
TRANSLATED WORKS *GRAŽDANSKOE POZORIŠTE* AND
*FILOSOFSKIJA MUDROSTI***

Roberto Adinolfi
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The book *Theatrum politicum*, by the Italian clergyman Ambrogio Marliani, printed for the first time in 1621, was later translated in several languages, including Greek. The Greek translation modifies the original in some passages. The Greek version was later translated into Balkan languages such as Romanian and Bulgarian. My paper aims at focusing on two translations from Greek into Bulgarian, both by Sophronius of Vraca, known in Bulgarian as *Graždanskoe Pozorište i Filosofskija Mudrosti*.

Key words: Ambrogio Marliani, *Theatrum politicum*, Sofronij Vračanski, *Graždanskoe Pozorište*, *Filosofskija Mudrosti*

В тази статия си поставям за цел да анализирам Софрониевите ръкописни творби *Философския мудрости* и *Гражданское позорище*¹. Първата е част от ръкописа, известен под името *Втори видински*

¹ Анализът на абзаци от двете съчинения, тяхната съпоставка с гръцкия модел, а на някои места – с латинския оригинал и техния превод на италиански, бяха предмет на част от моята докторска дисертация. На друго място съм се спрял накратко на някои от характеристиките на творбата „Митология Синтипа Философа“ (2013: 223 – 225). В тази статия предлагам по-задълбочено разглеждане на особеностите на Софрониевото дело с оглед на други преводи на двете произведения, посочени в заглавието (руски и румънски текстове).

сборник, завършен през 1802 г. Вторият датира от 1809 г. Изворът на двете творби е гръцкият превод от латински на „*Театрум политикум*“ на италианския писател Амброджо Марлиани, публикуван за пръв път в Рим през 1621 г.² Марлиановият *Theatrum politicum* е една от многобройните книги, написани след излизането на *Владетеля* на Николо Макиавели (1513 г.), които имат като тема възпитанието на принца. Много писатели противопоставят на циничната и лишена от скрупули фигура, описана от Макиавели, тази на един добродетелен и богобоязлив монарх. По структура и съдържание книгата на Марлиани е близка до произведения като *Institutio principis cristiani* (1516) на Еразъм Ротердамски³; *Tratado de la religion y virtudes que deve tener el principe christiano* на Педро де Рибаденейра (1595); *Idea de un Príncipe Politico Christiano* на Диего Сааведра Фахардо (1640). Особено много си приличат някои пасажии у Марлиани и у Рибаденейра (срв. Адinolфи 2013: 224).

Латинският текст на Марлиани е претърпял многобройни издания – преиздаден е през 1652 г., 1665 г., 1692 г., 1741 г., 1757 г., 1772 г. (Камариано 1941: 218 – 219; Киселков 1963: 187). Той е в основата на различни преводи в славянския свят: съществува полски превод от 1771 г. (Боца 1949: 168), както и руски, издаден в два тома през 1787 г. със заглавие *Правосудное судя или Зрелище политическое*. Този превод е дело на Ефим Веденски, професор в Духовната семинария в Москва, който го е посветил на архиепископ Платон. Творбата представлява резюме на латинския текст, главите са 23 и редът им не следва напълно този в оригиналната творба. В началото на XVIII век латинският текст е преведен на новогръцки. Първоначално този превод се разпространява под формата на ръкопис; копията на тези ръкописи, които са стигнали до нас, са описани от Камариано, която дава също и местонахождението им (поне както е било през 1941 г.) (Камариано 1941: 220 – 223).

² Дълго време в България се е считало, че прототипът на гръцкия превод, известен като *Театрон Политиконс*, е *Театрон Хисторикум* (1656) на немца Вилхелм Стратеман – протестантски епископ на Оснабрук. Първият поддръжник на тази теза е А. Балан (Балан 1906: 36). Едва през 1963 г. българската наука отново поставя въпроса за истинския произход на текста на Софроний. Първият, който прави това, е В. Киселков (Киселков 1963: 185). Ученият отдава заслугата за това на немския славист Н. Рандов. За биографичните данни за Марлиани съобщават Ф. Кавали (Кавали 1873: 247 – 249) и Т. Боца (Боца 1949: 168).

³ За сходството на книгата на Еразъм Ротердамски с Марлиановата творба говори и Л. Боева; изследователката предполага, че втората е могла да окаже влияние върху първата (Боева 1985: 168 – 174; Боева 2004: 64).

Гръцкият текст се издава три пъти: в Лайпциг – през 1758 и 1776 г., и във Венеция – през 1802 г.⁴

Гръцките версии от 1758 г. и нататък приписват превода от латински на Николаос Маврокордатос (1670 – 1730), книжовник и фанариотски княз на Молдавия и Влашко. Интересно е, че и в трите издания се среща една и съща печатна грешка: *Маврокодрáтов* вместо *Маврокордáтов*, грешка, която и Софроний повтаря в пролога на *Гражданское позорище*, когато цитира източника (срв. Адинолфи 2013: 223). Обаче А. Камариано (Камариано 1941: 233 – 234) посочва като автор на гръцкия превод Йоанис Аврамиос, както е засвидетелствано в пролозите на някои ръкописи от 1716 г. Йоанис Аврамиос е роден във Венеция в семейство, което се е преселило от Крит. Работил е като преподавател в Закинтос, а през 1699 г. е бил член на гръцкия комитет във Венеция. Превел е на гръцки различни италиански творби.

Счита се, че преводът на гръцки е направен около 1713 г. Той е бил модел за българските и влашките версии – ръкописни и печатни. Що се отнася до версиите на румънски език, гръцкият текст е бил преведен около 1770 – 1775 г. от Тома Димитриу; този превод със заглавие *Театрон политикон, привелище политическа*, е известен в различни ръкописи, описани от Камариано (Камариано 1941: 240 – 241). Прологът на ръкописа, № 5805 на Румънската академия на науките, отнасящ се към 1803 г., говори за един църковнославянски източник и приписва превода на румънски на някой си Стоика даскалул (Щремפל 1992: 402).

Печатната румънска версия е дело на Григорие Плешоиану. Тя е била издадена в три тома и датира от 1838 г.

Що се отнася до България, не са известни предходни или следващи версии на книгата. Различни учени предполагат, че Софроний е използвал различни модели за *Гражданское позорище* и *Философския мудрости*. Сравнението на текстовете позволява да се твърди със сигурност, че *Гражданское позорище* зависи от печатната гръцка версия, но много по-неясно е кой е източникът на *Философския мудрости*. Учените са се опитали да определят от кое издание Софроний е превел *Гражданское позорище* – въпрос, на който все още не може да се даде безспорен отговор. Според Балан (Балан 1906: 40) става дума за изданието от 1758 г. Според А. Алексиева (Алексиева 1987: 101) прототипът трябва да се търси в изданието от 1802 г., по-близко до

⁴ В България се намира един-единствен екземпляр на изданието от 1802 г., който се пази в сбирката на Историческия музей в Сливен под инвентарен номер 505 ВК-79.

времето, когато е написано *Гражданское позорище*. Според Л. Боева (Боева 2004: 74) се има предвид изданието от 1758 г.

Структурата на двата Софрониеви превода не е еднаква. В *Гражданское позорище*, както и в гръцкия текст и в оригинала на Марлиани, главите са тридесет, във *Философския мудрости* се намаляват на двадесет и три. Текстът на *Философския мудрости* показва по-големи разлики при сравнение с гръцкия текст, поне що се отнася до печатната версия. Боева (Боева 2004: 74 – 76) предполага, че Софроний е познавал руски версии на творбата и във връзка с това прави сравнения на руския текст и текста на *Философския мудрости*. Някои пасажии действително си приличат. Освен Боева, и други учени считат, че Софроний може би е използвал или поне е познавал руски превода на творбата.

Трябва обаче да припомним, че в предговора на *Гражданское позорище* самият Софроний заявява, че е превел това произведение от гръцки, тъй като то не е съществувало нито на църковнославянски, нито на руски език. Това ни подсказва, че Софроний не е познавал руската версия по времето, когато е превеждал *Гражданское позорище*, и едва ли може да я е познавал, когато е писал *Философския мудрости*, тъй като сборникът излиза цели седем години преди това.

Първите три глави от *Философския мудрости* не тръгват от текста на Марлиани (от него са заети само няколко реда), а от други източници, които не са ясно определени. Известно съвпадение на двата текста се наблюдава едва от четвърта глава нататък, която отговаря на седма глава от оригинала. От единадесета глава, която съответства на седемнадесета глава в гръцкия текст, нататък редът на главите в двата текста не съвпада. Във *Философския мудрости* липсват глави I, II, III, IV, V, VI, IX, X, XVI, XVIII от гръцкия текст. Освен това във *Философския мудрости* главите не са номерирани.

Както в *Гражданское позорище*, така и във *Философския мудрости* се забелязват пропуски на пасажии, налични в гръцкия текст. Все пак във *Философския мудрости* има значителни интерполации.

Васил С. Киселков (Киселков 1963: 220) предполага, че що се отнася до *Философския мудрости*, Софроний просто се е подписал под един превод, който не е негов. Според Киселков дори целият *Втори видински сборник* е просто преписване от страна на Софроний на чужда творба. Фактът, че езикът и стилът го приобщават към други Софрониеви творби, се обяснява като обикновено приспособяване. Ст. Таринска (Таринска 2004: 198) приема възможността текстовете в *Гражданское позорище* и *Философския мудрости* да имат различен произход. Според Н. Аретов (Аретов 2004: 108) различията между *Гражданское позорище* и *Философския мудрости* пораждат известно

съмнение дали Софроний не е преписал и авторизирал превод на неизвестен книжовник. Според Боева (Боева 2004: 76) двата превода са различни, защото отговарят на различни цели: *Втори видински сборник* е бил замислен като образователна и поучителна творба, докато в *Гражданское позорище* преобладава политическата и социалната цел. Във връзка с това ще спомена отново кипящата политическа дейност, която Софроний развива в Букурещ. Видяно в този аспект, *Гражданское позорище* няма за цел просто да разшири познанията на българския народ, а е истинско ръководство за поведение, което трябва да регулира постъпките на монарха на бъдещо българско царство. Освен това през 1811 г. Софроний съставя първия проект за правителство на една хипотетична независима България (Митев 2013: 134).

Нека споменем, че съществува препис на целия текст на *Втори видински сборник*, включително *Философския мудрости*, с известни промени в някои пасажии, направен от поп Атанас (Кръстю) от Разград през 1850 г.

В гръцкия текст има някои промени в сравнение с латинския оригинал. Както вече споменах, някои от тях се отнасят до религиозния елемент: схващания, типични за католическия свят, се заменят с други, по-подходящи за православната вяра. Още Камариано прави съпоставки между латинския текст и гръцкото издание от 1758 г. (Камариано 1941: 225 – 226.) Тези промени се откриват също в българските и в румънските преводи. На някои места и в руския текст, преведен направо от латински, се срещат аналогични изменения.

Ще цитирам трите примера, дадени от Камариано. В глава XVII от латинския текст се излага католическата догма за Филиокве, според която Светият дух продължава от Баща и Син; в гръцкия текст (стр. 299 – 300) в съответствие с православната вяра е казано, че той произтича само от Бог-Отец. В гръцкия текст, в глава XXIX, стр. 494, се пропуска споменаването на папата като глава на християнството, което съществува в латинския оригинал (стр. 454). В един друг пасаж фигурата на папа Урбан VIII е заместена с тази на свети Климент.

Бих искал да добавя и някои други примери.

В глава XXIX от латинския текст⁵, в която се говори за уважението, дължимо на свещениците, на стр. 312 се споменава за един афоризъм на свети Франциск, според който, ако човек срещне едновременно един ангел и един свещеник, трябва първо да се поклони на свещеника. Същият афоризъм се цитира също и у Рибаденейра, който

⁵ Цитираните страници са от латинското издание от 1621 г. и от гръцкото издание от 1802 г.

посочва като източник послание 146 на френския поет Пиер дьо Блоа (около 1130 г. – около 1211 г.). В гръцкия текст, стр. 482, и в онези, които произхождат от него, свети Франциск е заменен с Йоан Златоуст. В руския текст тази глава липсва.

В същата глава на стр. 328 Марлиани споменава Светата римска църква и нейните защитници, като Константин, Теодосий, Карл. В гръцкия текст (стр. 498) се споменават само Константин и Теодосий, освен това е пропуснато прилагателното „римска“, като по този начин фактически се променя смисълът на пасажа.

У Марлиани в дванадесета глава (стр. 144) има алюзия за събора в Тренто, който в съответстващия гръцки пасаж (стр. 225) се отнася общо за „светите богослови“: [...] κατῶς λέγουσιν οἱ ἱεροὶ Θεολόγοι. В *Гражданское позорище*, фрагмент 166, се чете: „[...] каквото думат свещенни богослови“ (пасажът отсъства във *Философския мудрости*). И в руския текст (том 2, глава II, стр. 33 – 34) липсва споменаването на събора в Тренто, а е написано само: „[...] какъ соборъ говорятъ“.

В глава XIV от латинския текст, стр. 167, католическите принцове се увещават да се придържат към наставленията на божието слово. В гръцкия текст и след това в Софрониевите текстове фигурата на католическия принц се заменя с тази на православния принц. Промяната се среща и у Софроний.

Промените, направени в гръцкия текст в сравнение с латинския, не се отнасят само до въпроси, свързани с вярата.

В четвърта глава от латинския текст (стр. 49 – 50) се съдържа дълъг пасаж, посветен на царете на Галия. В гръцкия текст се говори за „древни и набожни царе“ (стр. 77): френските крале Хилдеберт, Карл Велики, Пипин и др. са заместени с императорите Валентиниан и Ираклий. Преследването на арианите от страна на Хилдеберт естествено е било считано за похвално действие и е приписано на Валентиниан.

В този пасаж се забелязва една тенденция, която ще видим по-нататък: на определени персонажи се приписват действия, извършени от други, според принципа за идентифициране между народите, което се среща така често при Софроний, както и при други автори. Това води до особено манипулиране на историческата истина. Такъв е случаят при някои пасажи, на които имам намерение да се спра.

В творбата на Марлиани държавата, която се дава за пример, е Испанската империя с непоклатимата си християнска вяра и затова възнаградена от Бог с големи победи и безбройни завоевания. Някои от местата, където се изреждат похвали за Испания, намират паралели в творбата на Рибаденейра.

В повече от един случай гръцкият преводач заменя Испания с Русия и приписва на царската империя и на нейните суверени характеристики, с които Марлиани описва Испанската империя и нейните монарси. Това отговаря напълно на представата, която балканските народи, поробени от Османската империя, имали за огромната Руска империя, поддържана от вярващи православни монарси. Русия се виждала като един страховит противник за Портата и един важен защитник на славяните. Фактът, че в гръцкия текст Испания е заменена с Руската империя, не трябва да изненадва⁶.

Преводът на Софроний не следва буквално гръцкия модел: на места той се отдалечава от него, добавяйки други имена на руски монарси наравно с тези, които вече присъстват в гръцкия текст, допринасяйки за възвисяването на мощта на царска Русия. В руския текст, преведен направо от латинския прототип, пасажите, в които се възвисява мощта на царя, липсват: това е една характеристика на гръцкия текст и на текстовете, които произхождат от него. Идентифицирането на испанските монарси с руските царе е толкова силно, че в гръцкия текст за Руската империя се прилага известната фраза, използвана за империята на Карл V, тоест, че над нея „слънцето никога не залязва“.

В четвърта глава от гръцкия текст от *Гражданское позорище*⁷ и от румънския текст на Плешоиану фигурата на Родолф Хабсбургски е заменена с тази на Петър Велики. Става въпрос за епизода, описан също и от Рибаденейра, в който Родолф Хабсбургски, след като среща един свещеник, който носи причастие на някой болен, слиза от коня и му отстъпва мястото. В руския текст както този пасаж, така и споменатият преди това за древните царе на Галия са пропуснати.

В глава XXVII от текста на Марлиани, стр. 286, се споменава изгонването на евреите от Испания, дело на Фердинанд и Изабела, считано за достойно в духа на Контрареформацията и следователно възнаградено от Бог с откриването на Новия свят. Пасажът е налице и у Рибаденейра. Гръцкият текст заменя Фердинанд и Изабела с цариците Анна и Елисавета Петровна (срв. Адиолфи 2013: 224). Ако е правилно датирането на гръцкия превод от латински около 1713 г. и приписването му на Йоанис Аврамиос, трябва да заключим, че споменаването на Анна и Елисавета е по-късно прибавяне от друга ръка; Йоанис Аврамиос умира през 1718 г., дванадесет години преди началото на

⁶ За русофилската политическа ангажираност на Софроний вж. Желев 2013: 62, Митев 2013: 128 – 129.

⁷ Софрониевият превод пропуска пасаж от четвърта глава от гръцкия текст, който възхвалява дунавските князе.

царуването на Анна и двадесет и четири години преди началото на царуването на Елисавета. Дори и Николаос Маурокордатос не е бил между живите по време на царуването на Елисавета.

В гръцкия текст изгонването на евреите и откриването на Новия свят са приписани на Анна и Елисавета. У Марлиани е ясно, че става въпрос за откриването на Америка. Гръцкият текст, стр. 443, говори за някаква си „Нова земя“ (ὁ καλοῦμενος νόβαζεμλα).

Наличието на този пасаж в гръцкия текст противоречи на мнението на Киселков (Киселков 1963: 143), който предполага, че пасажите за изгонването на евреите и за Анна и Елисавета са прибавени от Софроний. В текста на Софроний обаче има добавяния: във *Философския мудрости* се интерполира едно отнасяне до Екатерина II, основателка на много академии и училища във всички градове с цел разпространението на християнската вяра, в *Гражданское позорище* е добавено едно отнасяне до Петър Велики.

В XXIX глава от латинския текст (стр. 315) Църквата е сравнена с луната и с нейните фази и се споменават страните, които в зависимост от епохите, са повече затъмнени или осветени. Сред осветените страни Марлиани споменава също и Япония и Китай, във връзка с това в глава XXVII, стр. 287 – 288, има един дълъг пасаж, в който се говори за испанските мисии в тези страни: този пасаж е изцяло пропуснат в гръцкия превод и следователно го няма и в творбата на Софроний. От друга страна, е интересно да се отбележи трансформацията, която един пасаж като този търпи в гръцкия текст: сред затъмнените страни православният автор поставя наред с Германия и Англия (седалища на религиозни разколи) също и Рим, седалище на Католическата църква, и още веднъж споменава Русия. Софроний на свой ред променя текста, като обаче не променя идеологическата му стойност, а напротив – потвърждава престижа на Православната църква, добавяйки в лист 341v от *Гражданское позорище* името на една друга страна, която трябва да служи за пример на останалите нации: *Гюрджия* (Грузия).

Най-впечатляващата интерполация в текста на *Философския мудрости* се среща в края на глава XIV, която отговаря на XXV от *Гражданское позорище*. Става въпрос за една много дълга интерполация, която заема цели осем листа от ръкописа. В текста на *Гражданское позорище* не се среща.

В нея българският народ е критикуван заради липсата на любов към културата и това се приема за корена на всички злини. Българите са упреквани, че не използват парите си за отваряне на училища, в които да учат децата им. Също и на милостинята, давана на манастирите и за пътуванията до светите места, се гледа като разхищение на

пари: откриването на училища е много по-важно. Според Софроний именно липсата на култура е причината българите да продължават да бъдат под робство. Софроний настоява, че е важно децата да бъдат изпращани на училище. Цитират се и други народи като пример: този път не става въпрос за руснаци (всъщност в един друг пасаж, както вече казах, се възхвалява Катерина като основателка на училища и академии), а за гърци, арменци, евреи и останалите народи от Европа. Българският народ е подтикван да бъде състрадателен към ближния, към роднините и близките, изпаднали в мизерия, да се грижи за църквата в родния си град и за нейния свещеник. Културата помага на човека да прави разлика между добрите и лошите действия.

Тези редове много пъти са били сравнявани от учените със стила на Паисий и Бозвели. Но има учени, които считат, че пламът, който оживява тези редове, е дори по-голям от този на Паисий (Митев 2013: 125 – 126).

Заслужава да се отбележи, че в сравнение с творбата на Паисий има поне една важна разлика: Паисий подтиква българите да се гордеят със своето славно минало и да не се чувстват по-недостойни от гърците и други народи, у Софроний българският народ, обратно, е каран да се срамува от настоящото си положение и да развива любов към културата, която ще го постави на нивото на други народи, които не се виждат като по-висши народи, а просто като народи с по-голяма култура, и Софроний подчертава: „Не са ли и те хора като нас?“.

Подобни пасажии намираме в произведенията на много други автори от Възраждането. Тези пасажии често са плод повече на самостоятелни разсъждения, отколкото на взаимни влияния. Но във всички случаи те показват важността, която тези проблеми придобиват в онази епоха.

Сред съвременниците на Софроний трябва да споменем Йосиф Хилендарски, който в една проповед, отнесена към края на XVIII век, подтиква жителите на Жеравна да четат книги. Стилът на тези редове от Йосиф Хилендарски предшества този на идващите след него автори.

Още по-голям афинитет към познанието се среща в произведенията на по-късни автори, като Петър Берон и Райно Попович. Първото издание на „Христоития“ на Попович (1837) съдържа един предговор, в който се изразяват подобни идеи: Попович подчертава важността на ученето и практическата му полезност във всекидневния живот. Тук се критикуват също и народните предразсъдъци, и вярванията в змеёве, вампири и таласъми, остатъци от елинското езичество.

Друг порок, който често е нападан в този жанр произведения, е пиянството, което помрачава умовете.

Сравнението между невежеството и тъмнината и между културата и светлината е повтарящ се мотив в този вид произведения. Неслучайно културното движение, което характеризира XVIII и XIX век, е наречено също *Просвещение*; и в много от тези произведения се използва глагола *просвещавам се* – нещо, което се реализира чрез културата и любовта към книгите.

Следователно е очевидно, че текст като *Театрон Политикон* е подходящ за културните цели, които си поставят авторите от епохата. Не са известни по-късни български преводи, дело на други автори. Все пак през XIX век други текстове с подобен характер влизат в българската литература, в която попадат като преводи от новогръцки. Много от примерите, приведени в *Гражданское позорище* и във *Философския мудрости*, се откриват също и в творбите на следващи автори, като Петър Берон и Райно Попович, въпреки че не може да се говори за пряко влияние, нито пък източниците са същите, но тези теми са били широко разпространени в гръцката литература от онази епоха и следователно и в творби на автори, говорещи други езици, които са превеждали от гръцки или са се вдъхновявали от гръцките модели. Ето защо не е изненадващо, че някои пасажи са изключително сходни в произведения на автори, които черпят от различни източници.

Книгата на Марлиани, днес почти непозната в Италия, заема важно място в културната панорама на Балканите през XVIII и XIX век. Промените, направени в гръцкия текст в сравнение с латинския, в някои случаи са забележителни, но благодарение на тях книгата се разпространява на Балканите в един исторически и културен контекст, толкова различен от този в Рим на папите от 1600 г. Преобразуването на католическата и контрареформаторската книга в творба, подходяща за интересите и културните нужди на православните балкански народи от късноосманската епоха, е несъмнено тема с голямо научно значение.

ЛИТЕРАТУРА

Адинолфи 2006: Adinolfi, R. Sofronij Vračanski e la rinascita culturale bulgara tra il XVIII e gli inizi del XIX sec.: dottorato di ricerca in Slavistica (XVIII ciclo): tesi di dottorato; relatore: Giuseppe Dell'Agata, Roma, 2006.

Адинолфи 2013: Адинолфи, Р. Софрониевата преводна творба „Митология Синтипа Философа“ в контекста на балканските редакции и на Софрониевото творчество. // *Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. Сборник от Международна научна конференция*. София, 24 ноември 2011. Ред. П. Митев и В. Рачева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 223 – 225.

- Алексиева 1987:** Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: Изд. на БАН, 1987.
- Аретов 2004:** Аретов, Н. Повествователят Софроний Врачански и диалогът му със света: Наблюдения върху *Втори видински сборник*. // *Софроний Врачански. Сборник изследвания*. Ред. Д. Караджова и Ст. Таринска. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2004, 103 – 122.
- Балан 1906:** Балан, А. *Софроний Врачански*. // *Българска библиотека*, № 8. София: Държавна печатница, 36 – 40.
- Боева 1985:** Боева, Л. Софроний Врачански и идеологията на Немската реформация. // Андреева, Н., Ил. Конев и др. *Българо-немски литературни и културни взаимоотношения през XVIII и XIX век*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985, 158 – 175.
- Боева 2004:** Боева, Л. Русская книжност в жизни и деятельности Софрония Врачанского. // *Софроний Врачански. Сборник изследвания*, Ред. Д. Караджова, Ст. Таринска. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2004, 51 – 79.
- Боца 1949:** Bozza, T. *Scrittori politici italiani dal 1550 al 1650*. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1949.
- Желев 2013:** Желев, Й. Софроний, епископ Врачански: личност и дело във фамилен контекст. // *Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време, Сборник от Международна научна конференция*. София, 24 ноември 2011. Ред. П. Митев и В. Рачева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 21 – 92.
- Кавали 1873:** Cavalli, F. *La scienza politica in Italia*. T. II. Venezia: Segreteria dell'Istituto, 1873.
- Камариано 1941:** Samariano, A. Traducerea greacă a Teatrului politic atribuită greșit lui N. Mavrocordat, și versiunile românești. // *Revista Istorică Română*, 1941, N. 11 – 12, 216 – 261.
- Киселков 1963:** Киселков, В. *Софроний Врачански. Живот и творчество*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963.
- Митев 2013:** Митев, П. Политическата дейност на Софроний Врачански в контекста на Новото време. // *Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. Сборник от Международна научна конференция*. София, 24 ноември 2011. Ред. П. Митев и В. Рачева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 124 – 135.
- Щремפל 1992:** Ștrempel, G. *Catalogul manuscriselor românești*. Vol. IV, 1992, 402.